

Теоретичний аналіз наукових підходів і концепцій девіантної поведінки особистості у психології

В.А. Шимко

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри психології, Університет економіки та права «КРОК»

Я.І. Мельник

ад'юнкт кафедри військової педагогіки та психології, Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті викладено результати теоретичного аналізу наукових підходів і концепцій девіантної поведінки особистості у вітчизняній і зарубіжній психологічній думці.

Ключові слова: теоретичний аналіз, наукові підходи, концепції, девіантна поведінка, особистість.

В статье изложены результаты теоретического анализа научных подходов и концепций девиантного поведения личности в отечественной и зарубежной психологической мысли.

Ключевые слова: теоретический анализ, научные подходы, концепции, девиантное поведение, личность.

The article describes the results of theoretical analysis of scientific approaches and concepts of deviant behavior in domestic and foreign psychological thought.

Key words: theoretical analysis, research approaches, concepts, deviant behavior, personality.

Постановка проблеми

Девіантна поведінка у вітчизняній психології активно вивчається в межах соціальної, військової, вікової психології, девіантології. Між тим єдиної систематизації поведінкових відхилень досі не вироблено [1]. В основних наукових дисциплінах, предметом вивчення яких є девіантна поведінка, виокремлюються соціально-правові, медичні (психопатологічні) та вікові критерії класифікації: феноменологічні, психологічні, соціально-психологічні підходи до класифікації видів відхилень у поведінці.

У психології термін «поведінка» використовується для позначення виду та рівня активності людини поряд із такими її проявами, як діяльність, пізнання, спілкування. Поведінка – це притаманна живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем, опосередкована їх зовнішньою і внутрішньою активністю [2; 3].

Термін «відхилення» означає поведінку індивіда чи групи, при якій порушуються загальноприйняті норми. Відхилення можуть набувати різних особливостей і позначатися у формі категорій: злочинці, аскети, святі, генії (так звані позитивні, соціально-нейтральні і негативні девіації) [1].

У різні часи суспільство намагалось придушувати або усувати небажані форми людської життєдіяльності та її носіїв. Методи і засоби визначалися соціально-економічними відносинами, суспільною свідомістю, особливостями культури. Наукове вивчення феноменів поведінки особистості, що відхиляється від соціальної норми, дає змогу перейти від заходів, спрямованих на покарання носіїв такої поведінки до попереджувальних. Сучасний стан вивченості цієї проблеми визначається різнонаправленими науковими підходами,

має міждисциплінарний (психіатрія, кримінологія, правознавство, антропологія, етнографія, філософія, соціологія, психологія тощо) і разом з тим дискусійний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Наукові уявлення про людську поведінку знайшли своє відображення у працях багатьох зарубіжних учених: Ч. Дарвіна, Е. Дюркгейма, Ч. Ломброзо, А. Маслоу, К. Роджерса, Г.С. Саллівана, Д. Тернера, Г. Тешфела, В. Франкла, Е. Фромма та інших. Окремі науково-теоретичні підходи (соціологічний, біологічний, емпіричний та ін.) звертають увагу переважно на один аспект проблеми, закономірно виникають та доповнюють інші [4].

У XIX-XX ст. девіантна поведінка і чинники, що її викликають, вивчалися окремо. Так, соціальні чинники відхилення у поведінці пояснюються в межах концепції Е. Дюркгейма, як наслідок нормативно-ціннісної дезінтеграції суспільства. Девіантну поведінку Р. Мертон розглядає як результат неузгодженості між обумовленими культурою прагненнями та соціальною структурою, яка визначає засоби їх задоволення. Ввідповідно до теорії стигматизації Г. Беккер і Е. Лемерт виокремлюють «первинну девіантність» як ярлик суспільства і «вторинну девіантність» – як громадську роль. Девіантну поведінку за допомогою поняття «соціальна роль» описували також М. Дойч, Р. Краусс, Дж. Мід. Як суб'єктивну причину девіантної поведінки Д. Матз і Г. Сайк виділяють ставлення самої особистості (групи) до соціальних норм. Дослідник І. Гофман визначав девіантну поведінку через фізичні, вольові та расові стигми (вроджені аномалії, дефекти волі і детермінацію окремих верств населення). У теорії «диференціальної асоціації» Г. Сазерленд відзначає, що у взаємодії та за допомогою засвоєння девіантної мотивації відбувається навчання в реалізації девіантної поведінки [5].

У вітчизняній психології загально-

прийнятим є розуміння єдності соціального і природного в детермінації девіантної поведінки особистості [4; 6].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наразі актуальним є розуміння сутності, структури, форм, видів, механізмів девіантної поведінки, що вимагає інтегративного підходу при аналізі різних теоретичних концепцій стосовно конкретного суспільного феномену і проявляється у відповідних умовах культурного розвитку і часу, зокрема, це стосується девіантної поведінки військовослужбовців Збройних сил України.

Формулювання цілей статті

Метою статті є ознайомлення з результатами теоретичного аналізу наукових підходів і концепцій девіантної поведінки особистості у вітчизняній і зарубіжній психологічній думці.

Виклад основного матеріалу дослідження

Досить відомими та широко розповсюдженими є теорії, які пояснюють девіантну поведінку з точки зору біологічних причин. Так, Ч. Ломброзо запропонував біосоціальну теорію, у якій пов'язав злочинну поведінку з анатомічною будовою людини, а У. Шелдон обґрунтував зв'язок девіантної поведінки з типами темпераменту і структури тіла. Прихильники еволюційного підходу (Ч. Дарвін) розглядають різні аспекти людської поведінки як прояви спадковості. Етологічний підхід (К. Лоренц) пояснює різні феномени людської поведінки і поведінки тварин на основі вроджених інстинктів, зокрема агресії та альтруїзму. Психогенетика, починаючи з Г. Менделя, вивчає спадкові детермінанти інтелекту (Ф. Гальтон), екстраверсію і нейротизм (Г. Айзенк) та їхній вплив на поведінку. Наприклад, Г. Айзенк дійшов висновку, що екстраверти більше ніж інтроверти схильні до злочинної поведінки. Учений У. Пірс довів, що наявність зайвої Y-хромосоми у чоловіків визначає їхню схильність до кримінальної поведінки [8]. Серед інших

біологічних детермінант девіантної поведінки ряд авторів (Dabbs & Morris та ін.) називають чоловічі статеві гормони. У цілому сучасні знання дають змогу говорити, що успадковуються певні індивідуально-типологічні властивості, які забезпечують імовірність формування девіантності, наприклад, такі як імпульсивність тощо.

Психологічні погляди на поведінку особистості, що відхиляється, утворюють єдиний комплекс, у якому залежно від базових парадигм у розумінні предмета психології змінюється значення сутності та механізмів девіантної поведінки. Уявлення фізіологічної психології враховують труднощі формування рефлекторної складової поведінки при пошкодженнях та органічних захворюваннях мозку, деякі властивості нервової системи, що особливо помітні в дитинстві, – це синдром «важкого темпераменту», синдром дефіциту уваги з гіперактивністю та інші пренаральні ураження центральної нервової системи [9].

Основним джерелом поведінки, що відхиляється, у класичному психоаналізі (З. Фрейд) вважається постійний конфлікт між несвідомими потягами і соціальними обмеженнями, що утворюють структуру «Я» і «Над-Я». Нормальний розвиток особистості передбачає наявність оптимальних захисних механізмів, у іншому разі процес формування особистості набуває аномального характеру. Інтерперсональний психоаналіз (Г. Салліван, К. Томпсон) проблему поведінки, що відхиляється, вбачає у неадекватній комунікації, яка виникає через втручання страхів у комунікативні процеси і подальший взаємовплив між ними та інтерперсональним полем [10]. У трактуванні індивідуальної психології А. Адлера людина в процесі розвитку прагне до компенсації своєї неповноцінності і встановлення значущих соціальних відносин на «корисній або некорисній стороні життя». Підґрунтям для відхилень він вбачав вплив структури сім'ї, типу виховання, формуванні комплексів «неповноцінності» або «перевершеності», які не дають

індивіду встановити адекватний контакт із навколишнім середовищем.

Представники поведінкового підходу (А. Бандура, Д. Вольпе, Б.Ф. Скінер, Е. Торндайк, Дж.Б. Вотсон) акцент у походженні девіантної поведінки переносять на неадекватне соціальне навчання. Вказують на можливості корекції девіацій шляхом організації позитивного підкріплення про соціальної (альтруїстичної) поведінки, підвищення особистої ефективності [11].

Когнітивний напрям, який розвивався на ґрунті біхевіоризму, згідно з когнітивною моделлю А. Бека і раціонально-емотивною теорією А. Елліса, в основі порушення в поведінці вбачає «неадаптивні розумові схеми». На цей час у межах когнітивно-поведінкового підходу активно вивчається поведінка людини в екстремальних або стресових ситуаціях, у зв'язку з цим розглядається копінг-поведінка (Р. Лазарус, Л. Мерфі, Е. Хейм) як важливий процес соціальної адаптації (копінг-стратегії, копінг-ресурси) [12].

Гуманістичний підхід (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм) пріоритетними вважає можливість корекції відхилень поведінки у створенні індивідуального контакту, врахування індивідуальних інтересів, взаємодії в умовах атмосфери довіри [13].

У психології соціального пізнання (С. Аш, Р.Р. Крачфілд, Д. Креч, Д. Тернер, Г. Тешфел) здійснюється аналіз внутрішніх характеристик людської поведінки, феномена «групової ідентифікації», соціальної ідентичності, вивчається образ «соціального Я», «образ Я» в групі (соціальна ідентичність), образ соціального середовища проживання (ідентичність за середовищем). Вказується значення дії соціальних інститутів (сім'ї, школи, груп однолітків, організацій, засобів масової інформації та ін.) як агентів соціуму на особистість, через які власне і здійснюється безпосередня соціальна детермінація пізнавальних процесів і поведінкових феноменів [5].

У межах соціально-психологічного підходу в сучасних рольових теоріях (Р. Лінтон, Д. Мід, Т. Сарбін) особливості

поведінкових девіацій визначаються як невідповідність очікуванням суспільства або самого індивіда. Виділяються активні й латентні ролі, які класифікуються залежно від інтенсивності включення особистості в їхнє виконання [14].

Дослідник Г. Шихі розглядає «моделі поведінки» як класифікацію варіантів вирішення завдань розвитку. Кожній моделі поведінки відповідає певний набір психологічних проблем, які пов'язані зі статусом ідентичності та визначають ефективність вирішення завдань розвитку, що залежить від глибини протікання вікової кризи (або «застрягання» на попередніх стадіях, або вдалого входження в дорослість). Наприклад, до основної групи належать «нестійкі» індивіди, які не мають чіткої ідентичності та надто довго обирають свої життєві цілі [15].

У межах трансперсонального підходу (К. Уїлбер) процес розвитку особистості розглядається через еволюцію свідомості. Прагнення нашого внутрішнього «Я» до вищої ідентичності набуває рис патології, якщо відсутня рівновага між рушійними силами, що забезпечують цей розвиток (організація та взаємодія, самовизначення і саморозпад). Тип патології залежить від того, на якому рівні розвитку (кожен із яких має свою точку опори) відбувається злам, та які аспекти особистості «залишилися позаду» в процесі подальшого особистісного розвитку [16].

З точки зору екологічного підходу (В.І. Єленський, Х.Е. Штейнбах), відхилення в поведінці розглядаються як результат несприятливої взаємодії із соціальним середовищем, корекція полягає в оптимізації цієї взаємодії шляхом взаємної зміни позицій і навчання дитини навичкам співпраці [17].

Феноменологічний підхід в оцінці поведінкової норми протиставляє нормативну та гармонійну поведінку девіантній і патологічній, та під «ідеальною поведінковою нормою» має на увазі не лише «відповідність поведінки», але і її творчу спрямованість – креативність. Список подібних рис креативних і девіантних особистостей (самостійність суджень, здат-

ність знаходити інтерес у труднощах, естетичну орієнтацію і здатність ризикувати) пропонують Ф. Баррон і Д. Харрінгтон. Доказом подібності деяких структур ідеальної і девіантної поведінки є факти кардинальних змін у вигляді особистісного росту і розвитку креативності, що відбуваються в поведінці девіанта після виправлення його поведінкового дефекту [18].

Емпіричний підхід передбачає виділення різних синдромів девіантної поведінки як певних стійких утворень у структурі особистості. Сутність його полягає у феноменологічній класифікації, де кожен поведінковий помітно стійкий синдром отримує свою назву (аутизм, депресія тощо). Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що навіть неповне перерахування різноманітних підходів у вивченні чинників девіантної поведінки особистості вказує на великий теоретичний і емпіричний матеріал, накопичений у різних галузях знань, але не до кінця пояснює проблему детермінації поведінки, що відхиляється.

Одним з найбільш інтегруючих підходів вивчення цієї проблеми є культурно-історична теорія Л.С. Виготського. Відповідно до неї, вплив соціуму на особистість відбувається в процесі онтогенетичної соціалізації, через інтеріоризацію зовнішніх дій, психологічно опосередкованих словом, і надалі проявляючись як психологічні ефекти, складні психічні «конгломерати». До них належать і соціальні установки, тобто детерміновані соціальними очікуваннями тенденції індивіда діяти в соціальному середовищі опосередкованим чином; і ціннісні орієнтації, інтереси; і характер особистості як цілісний ефект; інші інтегральні прояви індивіда. На ранніх етапах онтогенезу провідними є біологічні програми, потім культурний простір життєдіяльності призводить до перебудови індивідуальної психіки і розвитку якісно нових психічних процесів, формування абстрактних понять, управління поведінкою за допомогою знаків у процесі колективної діяльності. Ідеї Л.С. Виготського про системну будо-

ву дефекту (системно-структурний підхід до аналізу дефекту) пов'язують групи симптомів первинних порушень, які безпосередньо характеризуються біологічною природою, і вторинні порушення, що виникають у процесі розвитку [19].

Сучасні психологічні погляди у вітчизняній психології, що ґрунтуються на теорії Л.С. Виготського, причинами виникнення девіантної поведінки визначаються умовами соціалізації, так і внутрішньо-особистісні умови, що супроводжуються деструкцією і саморуйнуванням особистості. Проблеми поведінки переважно розглядаються в аспекті розвитку особистості та адаптації до соціального середовища [20]. Варто зважати на той факт, що суттю і головним результатом девіантної поведінки слід вважати блокування особистісного зростання і навіть деградацію особистості.

Сучасні класифікації девіантної поведінки будуються відповідно з урахуванням цього факту і на основі таких критеріїв: вид норми, що порушується; психологічні цілі поведінки та її мотивація; результати цієї поведінки і шкода, що заподіюється; індивідуально-стильові характеристики поведінки. Зіставивши різні класифікації поведінкових девіацій, О.В. Змановська як основні варіанти соціальної поведінки визначає: нормативну, стандартну; маргінальну, граничну, що перебуває на крайній межі соціальної норми і спричиняє напруження оточуючих; нестандартну, ненормативну (креативну і девіантну, що є непродуктивною, деструктивною або аутодеструктивною, що викликає несхвалення оточуючих і соціальну дезадаптацію); патологічну, як відхилення від медичних норм, що проявляється у формі конкретних хворобливих симптомів. До девіантної поведінки відносять основні форми: агресивну, делінквентну, залежну, суїцидальну [21].

Крім вищенаведених, В.Д. Менделевич розглядає такі види девіантної поведінки: патохарактерологічна поведінка; психопатологічна; заснована на гіперздібностях; порушення харчової поведінки; сексуальні девіації і перверсії; надцінні пси-

хологічні захоплення; характерологічні і патохарактерологічні реакції і розлади особистості; комунікативні девіації; аморальна поведінка; неприродна поведінка, або девіації стилю поведінки; девіантна поведінка у соматично хворих. До особливих форм девіантної поведінки у сфері медицини відносять аграваційну і симулятивну [22].

У межах інтеграційного підходу В.В. Козлов надає пріоритет соціальному впливові на індивіда, важливість соціальних інтересів, які формують почуття спільноти, кооперації, турботи про інших. Він вказує на здатність особистості до інтеграції досвіду як основного критерію психічного здоров'я, недостатність якого веде до формування деструктивних реакцій особистості і в крайніх випадках – до соціальної девіації та психопатологічної симптоматики. Як підкреслює В.В. Козлов, будь-яка соціальна девіація має, у першу чергу, компенсаторний характер і є відображенням внутрішніх процесів самоорганізації та стабілізації особистості. «Поки особистість як бінарна структура у матеріальній, соціальній і у духовній підсистемі зберігає внутрішню відповідність між своїми бінарними складовими, постійно діючими психологічними комплексами, фрагментами «Я» і «не-Я», вона є стабільною і функціонує у зоні «Так». Змістовно однакові проблемні стани «Не так» визначають дисбаланс у житті і діяльності людини, з причини якої виникає нерозумна, з точки зору особистості, і неадекватна у соціальному аспекті поведінка. Вчинки і дії можуть обумовлювати різні напрями розвитку системи особистості – від особистісного зростання і духовного вдосконалення до соціальної девіації та ідентифікації особистості зі статусом соціального аутсайдера» [23, с. 67-68].

Дослідник Ю.А. Клейберг розглядає девіантну поведінку системно, як спосіб ставлення до суспільних норм через чинники, що обумовлюють генезу девіантної поведінки та моделі девіантної поведінки на особистісному, ситуаційному і соціальному рівнях [24]. Він ви-

окремлює: індивідуальний чинник, що ускладнює соціальну та психологічну адаптацію індивіда; педагогічний, що полягає у дефектах шкільного і сімейного виховання; соціально-психологічний, що розкриває несприятливі умови взаємодії індивіда зі своїм найближчим оточенням у сім'ї, на вулиці, у колективі; соціальний, що визначається соціальними, економічними, політичними та іншими умовами, нормами існування суспільства.

У моделі девіантної поведінки на особистісному рівні девіант сам виокремлює і типізує свої особливості як особистість, що проявляються у зв'язку з його суперечливою соціальною позицією, роллю, диспозиціями у групі на основі синтезу трьох модальностей особистості: активності, соціалізації, інтегративності. Ним розглядаються проблеми вікової віктимності девіантної особи. На ситуаційному та соціально-психологічному рівнях особливості девіантної поведінки пов'язуються з розвитком суперечностей у межах тієї чи іншої ситуації взаємодії індивідів, що породжуються чотирма провідними ситуаційними чинниками: соціальним статусом людини, її роллю як суб'єкта діяльності, характером виконаної діяльності, ціннісними критеріями. Соціальне середовище, навколишня соціально-психологічна обстановка впливають на девіантів через громадську думку, закони, організовані та стихійні прояви малих груп. При цьому поведінка, що відхиляється, здатна сама формувати навколишнє соціальне середовище таких осіб. Типові якості членів первинних виробничих колективів і різного роду неформальних груп впливають на регуляцію і саморегуляцію поведінки кожної особистості та її участь у колективній діяльності, формуються під впливом макросередовища, вплив якого на свідомість і поведінку індивіда опосеред-

ковується тією чи іншою мірою мікросередовищем. Ефективність впливу на особистість соціального середовища суттєво залежить від того, наскільки різні впливи відповідають суб'єктивному, внутрішньому світу особистості, переломлюються в ньому.

Висновки

Таким чином, поведінку, що відхиляється, можна розглядати з особистісних чи соціально-психологічних позицій. Визначаючи поняття «девіантна поведінка», різні автори розставляють акценти по-різному. Наприклад, визначають шкоду суспільству і самій особистості; дезадаптацію; незбалансованість психічних процесів, адаптаційних механізмів і нездатність до морального та естетичного контролю над своєю поведінкою.

Девіантна поведінка різноманітна за структурою, типами, видами та формами. Під структурою девіантної поведінки розуміється специфіка поєднання і динаміка структурних елементів поведінки, що відхиляється від норми. До типів девіантної поведінки належать різновиди поведінки залежно від особливостей взаємодії індивіда з реальністю і механізмами виникнення поведінкових аномалій. Форми девіантної поведінки мають загальні властивості, які є критерієм приналежності до групи девіацій.

Таким чином, огляд теоретичних підходів розуміння механізмів, умов, парадоксів виникнення і розвитку поведінки особистості, що відхиляється від норми в суспільстві, показав, що вони розглядають вибіркові сторони проблеми. З позиції інтегративного підходу чинники, що викликають, провокують, посилюють чи підтримують поведінку, що відхиляється, взаємодоповнюють один одного. Вирішення проблеми вивчення девіантної поведінки військовослужбовців у сучасному суспільстві вимагає комплексного залучення теоретичних знань.

Література

1. Карпов В. В. Метасистемная организация уровней структур психики / В. В. Карпов. – М. : Институт психологии РАН, 2004. – 506 с.
2. Болтівець С. І. Українська психологічна термінологія : словник-довідник / Укл. С. І. Болтівець.

тівець, Н. В. Слободяник, М.-Л. А. Чеп, Н. В. Чепелєва / За ред. М.-Л. А. Чеп. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 302 с.

3. *Бродовська В. Й.* Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові : словник / В. Й. Бродовська, І. П. Патрик, В. Я. Яблонько. – 2-е видання. – К. : Професіонал, 2005. – 224 с.

4. *Берон Р.* Социальная психология группы : процессы, решения, действия / Р. Берон, Н. Керр, Н. Миллер. – СПб. : Питер, 2003. – 272 с.

5. *Андреева Г. М.* Зарубежная социальная психология 20 столетия / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Книга, 2000. – 174 с.

6. *Костюк Г. С.* Проблема развития ребенка в советской психологии / Г. С. Костюк // Вопросы психологии. – 1978. – № 6. – С. 23-45.

7. *Максименко С. Д.* Основи генетичної психології : Навчальний посібник / С. Д. Максименко. – К. : НІПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

8. *Авсеєнко Е. В.* Криминологія : Учень / Е. В. Авсеєнко. – М., Архангельськ : Міжнародний інститут управління, 2001. – 415 с.

9. *Смелзер Н.* Соціологія. Пер. с англ. / Н. Смелзер. – М. : Фенікс, 1994. – 688 с.

10. *Свенцицкий А. Л.* Социальная психология / А. Л. Свенцицкий. – М. : ТК Велби, Проспект, 2005. – 336 с.

11. *Bandura A.* The self system in reciprocal determinism / A. Bandura // American Psychologist. 1978. – № 3. – Р. 344-358.

12. *Lazarus R.S.* Psychological stress and the coping process / Lazarus R.S. – N.Y. : McGraw-Hill, 1966. – 258 p.

13. *Маслоу А.* Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.

14. *Уилбер К.* Краткая история всего / К. Уилбер. – М. : АСТ Астрель, 2006. – 476 с.

15. *Элиаде М.* Аспекты мифа / Пер. с фр. – М. : Инвест-ППП, СТ «ППП», 1996. – 240 с.

16. *Франкл В.* Духовность, свобода и ответственность // Человек в поисках смысла : Сборник : Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Я. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева ; вст. ст. Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

17. *Еленский В.И.* Психология жизненного пространства / В. И. Еленский, Х. Э. Штейнбах. – СПб. : Речь, 2004. – 240 с.

18. *Грановская Р. М.* Творчество и конфликт в зеркале психологи / Р. М. Грановская. – СПб., 2006. – 414 с.

19. *Выготский Л. С.* Мышление и речь // Л. С. Выготский. Собр. соч. В 6-ти т. Т. 2. – М. : Педагогика, 1982. – 504 с.

20. *Максименко С. Д.* Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / С. Д. Максименко, В. В. Клименко, А. В. Толстоухов. – К. : Видавництво Європейського університету, 2010. – 152 с.

21. *Змановская Е. В.* Психология девятилетнего поведения : структурно-динамический подход : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Е. В. Змановская. – СПб., 2006. – 42 с.

22. *Менделевич В. Д.* Психология девиантного поведения / В. Д. Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.

23. *Козлов В. В.* Интегративная психология : Пути духовного поиска, или освящение повседневности / В. В. Козлов. – М., 2007. – 528 с.

24. *Клейберг Ю. А.* Социальная психология девиантного поведения / Ю. А. Клейберг. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 160 с.